

ר' זאב ח. ארליך

ויעש ירבעם "עולם" – "שנה" – "נפש" במפעלי ירבעם בן נבט

עניני "עולם", "שנה", "נפש", למדתי עם סבי, ר' יהודה ארליך ז"ל תוך עיון ב"שם משמאל" בסעודות-השבת. הצגת הדברים שבכאן נראתה לו. נפטר לבית עולמו ב"ז בשבט תשמ"ז. יהי זכרו ברוך.

אחת המשימות הקשות שהוטלו על שכמו של ירבעם בן-נבט – היתה, לקיים את נבואת-האמת שקיבל מאחיה השילוני: לקיים ממלכה ישראלית, על עשרת-השבטים, נפרדת מממלכתו של שלמה בן-דוד, כנאמר במלכים:

"...ויהי בעת ההיא וירבעם יצא מירושלם וימצא אתו אחיה השילוני הנביא בדרך... כי כה אמר ה' אלהי ישראל הנני קרע את הממלכה מיד שלמה ונתתי לך את עשרה השבטים... ואתך אקח ומלכת בכל אשר תאווה נפשך והיית מלך על ישראל..." (מ"א י"א, כט-לט)

ירבעם, בתכנונו את פעילותו לקיומה של הנבואה ולכינון-ממלכתו, פועל בשלשה צירים מקבילים – בשלשה תחומים, שונים לכאורה, אך למעשה – בשלשה מרחבים המהווים השלמה ואיחוד של כל תחומי-החיים: שלשה תחומים ומרחבים אלו נקראים, בלשון ספרות-הקבלה "עולם" "שנה" "נפש".

עולם – שנה – נפש

מהם שלשה מושגים אלו?

שלשה מושגים אלו באים לציין את המרחבים השונים בהם פועל העולם ויושביו:

- א. מרחב המקום – "עולם".
- ב. מרחב הזמן – "שנה".
- ג. מרחב האדם – "נפש".

א. **מרחב המקום – ה"עולם"** – מציין את השטח הטריטוריאלי, הארצי, המקומי של כל היקום. יש ב"עולם" דרגות קדושה שונות הבאות לידי ביטוי במשנת-כלים "עשר קדושות הן..." ובפירוטן – ארץ-ישראל מקודשת משאר הארצות, ערים מוקפות חומה... ירושלים, הר-הבית וכו'. הנקודה המקודשת ביותר במרחב-המקום, ב"עולם" – הוא בית-קדש-הקדשים במקדש בירושלים.

ב. **מרחב הזמן – ה"שנה"** – מציין את משך הפעילות, את זמנם של הארועים והפעולות השונות בכל היקום. כב"עולם", גם ב"שנה", דרגות קדושה שונות

המצוינות ב"מועדי־ישראל אשר תקראו אתם" – אותם – אתם: ימות־החול, ערבי־שבת ומועד, השבת (קביעא וקיימא) חגים ומועדים – ובתוכם ימי חול־של־מועד. אם יום השבת מקודש הוא כהשלמת ששת־ימי־המעשה ("שבוע החול"), הרי שגם לששת מועדי־התורה (יום הראשון של פסח, שביעי־של פסח, שבועות, יום־הזכרון (ראש־השנה) יום א' דסוכות ושמיני עצרת) קיים "יום שבת" – "שבת שבתון" – "יום הכפורים" ("שבת" של "שבוע הקדש"): "יום הכיפורים הוא המקודש ביותר במרחב הזמן – ה"שנה".

ג. מרחב האדם – ה"נפש". – מציין את הנפשות, האנשים והדמויות, הפועלות בשני המרחבים דלעיל. גם במרחב ה"נפש" קיים דרוג של קדושה: בעלי חיים למינם ומעליהם – האדם, שגם בו – דרגות־קדושה: עמי־העולם, ובהם נביאים, ועליהם עמי־ישראל – "עם סגולה". גם בו – דרגות קדושה נוספות: ממזר ואסופי, שתוקי וכי"ב ומעליהם – ישראל – לוי – כהן. גם במרחב ה"נפש", כבמרחבי ה"עולם" וה"שנה" נקודה מקודשת ביותר – הכהן הגדול מאחיו.

שיאם של שלשה מרחבים אלו, שלשה תחומים אלו – "עולם" – "שנה" – "נפש": מקום – זמן – אדם, הוא בשילוב של שלשתם: הכהן־הגדול בקדש־הקדשים ביום־הכפורים – אחד של שלשת המרחבים בנקודה אחת.

מקורה של חלוקה משולשת זו הוא ב"ספר יצירה" הקדום. אך משך השנים עסקה ספרות הקבלה בצורות שונות בחלוקה זו. גם בעל ספר "הכוזרי" וכן המהר"ל מפראג עשו שמוש נרחב בחלוקה זו. לכדי שיא הגיע השימוש בחלוקה זו בספרות החסידות – בעיקר מבית פשיסחא־קוצק – "שפת אמת" לאדמ"ר מגור "שם משמואל" לאדמ"ר מסאכאטשוב "רסיס־לילה" לר' צדוק הכהן מלובלין.

בעל "הכוזרי" – בדברו על חלוקה זו מציין:

"...בין אלה – ספר יצירה לאברהם אבינו ע"ה, הכולל ענינים עמוקים שפירושם ארוך מאד. ספר זה מלמד אותנו לראות כי אחדות האלוה ורבונו נתנגלים בדברים שמצד אחד רבים הם ושונים ומן הצד השני יש בהם אחדות והתאמה, התאמתם באה להם מידי אחד – מסדר הכל... הוא אשר אמר עליהם כי שלשתם – עולם ונפש ושנה – עדים נאמנים הם על אחדות האלוה"³.

1. על מהותו, זמנו ופירושו של "ספר יצירה" ראה הערך "יצירה, ספר", מאת גרשום שלום, באנציקלופדיה העברית כרך כ', עמ' 192-196.
2. על "עולם שנה נפש" במשנת ר' צדוק ראה במאמרו של הרב ח"י הררי, "ראשי חרשים במשנת ר' צדוק הכהן", סיני, נ"ו, תשכ"ה, עמ' צ"ו-צ"ז.
3. ספר ה"כחרי", מהד' אבן־שמואל, ירושלים, תשל"ג, מאמר רביעי, כ"ד.

עולם־שנה־נפש בירבעם בן־נבט

כמצויין לעיל פועל ירבעם בן נבט בשלשה תחומים אלו ע"מ להפריד את ממלכתו – המובטחת לו בנבואת אחיה, – ממלכת שלמה בן דוד.

"עולם" – מרחב המקום

המקום המקודש בימי מלכת־שלמה הוא מקדש ה' בירושלים. אמנם על המשכן עברו גלגולים שונים: מדבר, גלגל, שילה, נב, גבעון. גם הארון – לבלבו של המשכן – ה"מקדש" שבו – עבר מקומות שונים: גלגל, (שכם), בית־אל, שילה, פלשתים, בית־שמש, גבעה. אולם עם כנונה של ממלכת־שלמה – בונה הוא, במצוות דוד אביו ובחזקת־ה' עליו ביד נביאיו, את מקדש ה' בירושלים "בית זבול לך מכוון לשבתך עולמים" ולתוכו מובא הארון – "ויבאו הכהנים את ארון ברית־ה' אל מקומו אל דביר הבית אל קדש־הקדשים אל תחת כנפי הכרובים" (מל"א ח').

ירבעם פועל לשנוי מקום־קדוש זה –

"ויאמר ירבעם בלבו עתה תשוב הממלכה לבית־דוד, אם יעלה העם הזה לעשות זבחים בבית־ה' בירושלם... ויועץ המלך ויעש שני עגלי־זהב ויאמר עליהם רב לכם מעלות ירושלים הנה אלהיך ישראל אשר העלוך מארץ מצרים. וישם את האחד בבית־אל ואת האחד נתן בדן. ויהי הדבר הזה לחטאת וילכו העם לפני האחד עד דן. ויעש את בית־במות... כן עשה בבית־אל לזבח לעגלים אשר עשה והעמיד בבית אל את כהני הבמות אשר עשה..." (מל"א י"ב, כו-לב)

ירבעם משנה את המקום המקודש לעם־ישראל: במקום בית־ה' בירושלים, מציב ירבעם שני מקומות: בית־אל ודן. בשניהם מקים ירבעם "בתי־במות" ומציב בהם את עגלי־זהב אשר עשה⁴. מקדשים אלו – מהווים תחליף למקדש־ה' בירושלים. יש להניח שנקראים הם – "מקדש־מלך" – ע"פ דברי אמציה כהן בית אל בימי ירבעם בן יואש מלך ישראל – "ובית־אל לא תוסיף עוד להנבא כי מקדש־מלך הוא ובית־ממלכה הוא" (עמוס ז, יג). את המקומות להקמת "בתי־במות" – "מקדשי־מלך" אלה, בוחר ירבעם בקפידה: במקומות אלו יש קדושה קדומה, מימי האבות – הרבה לפני ימי דוד ושלמה – כנגדם יוצא ירבעם.

במקומות אלו התגלה ה' לאבות – לאברהם וליעקב ושמו נקרא עליהם. גם אברהם וגם יעקב הקימו בבית־אל מזבח ויעקב אף מצויין – "והאבן הזאת אשר שמתני מצבה יהיה בית־אלוקים" (בר' כח, כב).

4. על משמעותם של העגלים דווקא כנגד הכרובים, וכן על כמותם – שני עגלים ולא עגל אחד כאצל אהרן ומיקומם – בקצות הממלכה, ראה מאמרי – "לבירור הבדלים בין ממלכת ישראל לממלכת יהודה בימי ירבעם בן נבט", בתוך "ספר יעקב לסלוי, ת"א, תשמ"ה (1985), עמ' 216-217. לדברים שנאמרו שם יש להוסיף מתורתו בע"פ של ר' יעקב מירון: ישראל תחת הרי־סיני ראו את אלוקי־ישראל ע"ג המרכבה, "רכב אלקים רבתיים אלפי שנאן". למעשה ראו את חלקה התחתון של המרכבה – את רגלי החיות – יחזקאל מצייין "וכף רגליהם ככף רגל עגל" (יחזקאל א, ז).

ירבעם מקיים כביכול את נדרו של יעקב⁵ "אשר נקרא שמו ישראל" דווקא בבית אל. ושם גם נתבשר יעקב "ומלכים מחלצין יצאו" (בר' ל"ב, יא). גם לדן יש מקום של קדושה בתודעת העם. במרדפו של אברהם אחר ארבעת המלכים מצויין "וירדף עד דן" – כאן הצליח אברהם, ועמו "חניכיו ילידי ביתו שמונה עשר ושלוש מאות" (בראשית י"ד, יד) לגבור על ארבעה מלכים אדירים. גם בימי השופטים היה במקום אתר מקודש, אם כי ל"פסלו של מיכה" (שופטים י"ח).

ירבעם, אסֶכֶן, משנה את המקום הקדוש – מירושלים לבית אל ולדן ומציב לעם אלטרנטיבה אחרת ושוונה, במרחב המקום – ה"עולם".

"שנה" – מרחב הזמן

גם במרחב הזמן – ה"שנה", משתמש ירבעם בן־נבט לצרכיו. את לוח השנה הנהוג בתחום ממלכתו החדשה, ככל־הנראה לוח־שנה שווה לנהוג בשטחה של ממלכת־יהודה שלאחר ימי שלמה – הוא משנה:

"ויעש ירבעם חג בחדש השמיני בחמשה עשר יום לחדש כחג אשר ביהודה... בחמשה עשר יום בחדש השמיני בחדש אשר בדא מלבו ויעש חג לבני ישראל".
(מל"א י"ב, לב-לג)

ההסבר הרגיל והמקובל הוא כי ירבעם הוסיף, כביכול, חג בט"ו בחדש השמיני – ט"ו מרחשוון – וחג בו "כחג אשר ביהודה" – את חגיגה סוכות. אולם כבר הרב ראובן מרגליות עמד על כך, שלא כתוב בפסוק "בחג אשר בדא מלבו" אלא "בחדש אשר בדא מלבו" ואומר "אולם באמת לא חג בדא ירבעם כי אם "חודש", ולכן עלה בידו להטעות את ישראל... לא נפלאות אפוא שירבעם בדא חודש מלבו, כלומר עבר אלול, וע"ז זה הועברו החגים שבחדש השביעי לחודש השמיני...". במקום אחר הארכנו להראות כי לא זו בלבד שירבעם עבר חדש אחד וע"ז כך הזיז את "חגית שרי" – מועדי החדש השביעי, לחדש שאחריו – הנקרא בפי בעל ספר מלכים, ובפי תושבי־יהודה "החדש השמיני", אך לפי בני ממלכת ישראל – ובראשם ירבעם – "החדש השביעי". ירבעם הפך הזזת־לוח־זו לדבר של קבע והצמיד את לוח־השנה של ממלכת ישראל לזה של ממלכת יהודה – אך בהפרש של חדש ימים שלם.

נמצא, ע"כ, שלכל אורך ימיה של ממלכת־ישראל; מתחילתה ע"י ירבעם בן נבט, ועד ימי המלך האחרון בה – הושע בן אלה, נהוג היה בה לוח־שנה אחר, שונה, מזה שביהודה. מועדי־ישראל המצויינים בתורה נהגו ונחגגו בממלכת יהודה במועד אחד ואילו בממלכת ישראל נהגו באותם מועדים – חודש אחד מאוחר יותר. קרוב לודאי

5. עיון מדוקדק בפסוקים מעלה כי יעקב לא הפך את "האבן הזאת" – המצבה, ל"בית־אלהים", כנדרו...

6. ר' ראובן מרגליות, "החדש אשר בדא מלבו", קובץ "בית־הכנסת", ת"א, תש"ח חוב' חשון ושב ונדפס בספרו "המקרא והמסורה", ירושלים, תשכ"ה, עמ' נד-נו.

7. במאמרי בספר יעקב לסלוי (לעיל הע' 4) ובמאמרי בכתלנו, י"ב, ירושלים, תשמ"ז, "הקהל של ירבעם".

שעבור השנה והזת הלוח הוא הוא הקרוי בלשון הכתוב "חטאות ירבעם".

ירבעם, אם כן, משנה גם את הזמן הקדוש לחדש מאוחר יותר, ומציב לעם אלטרנטיבה אחרת ושונה במרחב הזמן – ה"שנה"⁸.

"נפש" – מרחב האדם

כבמרחבי המקום הזמן – ה"עולם" וה"שנה" – גם במרחב האדם – ה"נפש" – עושה ירבעם בְּנִבְט שמוש לצרכי מלוי משימתו – ממלכה ישראלית חדשה: אם עד לימיו היו המשמשים בקדש – במקדש ובמערכות השונות שסביבו, וכן כל מערכת מתנות הלוויה והכהונה, המעשרות והתווך בין "שאל" לאלוהיו – נתונות בלעדית בידי בני שבט הלוי: כהנים במעמדם ולווים בתפקידיהם, הרי שירבעם בא ומשנה גם נתון ידוע זה.

אם עד ימיו היו משמשיהקדש במקדש־שלמה בירושלים כתנים ולויים – "ויקהלו אל המלך שלמה... ויעלו את ארון־ה' ואת אהל מועד ואת כל כלי הקדש אשר באהל ויעלו אתם הכהנים והלויים" (מ"א ח', ג-ה ומקבילתו בדבה"ב ה', ד-ה), הרי שירבעם בא ועושה מעשה – "ויעש כהנים מקצות העם אשר לא היו מבני לוי" (מ"א י"ב, לא).

– הכתוב אף מוסיף ומפרט –

"אחר הדבר הזה לא שב ירבעם מדרכו הרעה וישב ויעש מקצות העם כהני במות החפץ ימלא את ידו ויהי כהני במות". (מ"א י"ג, לג)

קרוב לודאי ש"הכהנים מקצות־העם" (בין אם נפרש "מקצות־העם" – מהקצוות הירודים, השוליים, ובין אם נפרש "מן הקצינים שבעם" – מהקצוות העליונים, הקצינים), הם הם "כהנים אשר לא היו מבני לוי" והם הם "כהני־הבמות" ששרתו תחת הנהגתו של ירבעם בבתי־הבמות בבית־אל ובדן. למרבה ההפתעה ידוע לנו גם משך הזמן שארך לירבעם להחליף את מערך הכהונה והלוויה בממלכת ישראל מ"כהנים בני לוי" ל"כהנים אשר לא היו מבני לוי" ול"חפץ ימלא את ידו ויהי כהני במות" – אורכו של התהליך הכללי, או של קורס־ההכשרה להיות "כהן" אך שלש שנים:

"וישב רחבעם בירושלם... ויהי לו יהודה ובנימן. והכהנים והלויים אשר

8. כאן המקום לציין כי ירבעם עושה שמוש־פסיכולוגי נרחב במרחב הזמן – ה"שנה". את עליתו על המזבח להקטיר בבית־אל הוא מכוון להג – שנחוג שם "בחדש השמיני, כחג אשר ביהודה". כלומר בחג־הסוכות שעל־פי חשבוננו – החדש – קרוב לודאי שארוע זה מהווה את חנוכת מקדש־המלך / בית־הבמות שהקים בבית אל. לעם הנוכח במקום זכור בודאי ארוע דומה באותו המועד – חנוכת מקדש־שלמה בירושלים בחג־הסוכות שנת השתי־עשרה למלוך שלמה – עשרים ושמונה שנים בלבד קודם לסוכות – זה של ירבעם. בשני־המקרים ארוע המאורע לא בחג־סוכות רגיל אלא במעמד "הקהל", במוצאי שמיטה. וראה מאמרי "הקהל של ירבעם", לעיל הע' 7.

בכל ישראל התיצבו עליו מכל גבולם. כי עזבו הלויים את מגרשיהם ואחזתם וילכו ליהודה ולירושלם כי הזניחים ירבעם ובניו מכהן לה'. ויעמד לו כהנים לבמות ולשעירים ולעגלים אשר עשה. ואחריהם מכל שבטי ישראל הנתנים את לבבם לבקש את ה' אלהי ישראל באו ירושלם לזבוח לה' אלהי אבותיהם. ויחזקו את מלכות יהודה ויאמצו את רחבעם בן שלמה לשנים שלוש כי הלכו בדרך דויד ושלמה לשנים שלוש". (דבה"ב י"א, ה-יז)

מאוחר יותר חוזר אביה בנו של רחבעם ומציין מעשה זה של חלופי כהנים בני לוי ואת הלויים בכהנים ולויים אחרים בנאומו מול ירבעם מעל להר צמרים אשר בהר־אפרים:

"ויקם אביה מעל להר צמרים אשר בהר אפרים ויאמר שמעני ירבעם וכל ישראל... הלא הדחתם את כהני־ה' את בני אהרן והלויים ותעשו לכם כהנים כעמי הארצות כל הבא למלא ידו בפר בן בקר ואילם שבעה והיה כהן ללא אלהים. ואנחנו ה' אלהינו לא עזבנוהו וכהנים משרתים לה' בני־אהרן והלויים במלאכת... כי שמרים אנחנו את משמרת ה' אלהינו ואתם עזבתם אתו. והנה עמנו בראש האלהים וכהניו..." (דבה"ב י"ג, ד-יב)

יש להניח כי ירבעם בן נבט מרשה לעצמו להחליף את הכהנים והלויים מתוך הכרתו את עצמו ואת תפקידו. ירבעם רואה עצמו כממשיכם של משה ושל אהרן כאחד: הוא מלך – כמשה, והוא כהן – כאהרן. מלכותו ניתנה לו בנבואת־האמת של אחיה השילוני, אך הוא רואה עצמו גם ככהן – "ויעל על המזבח להקטיר" (מל"א י"ב, לב-לג). יתר־עליכן ירבעם רואה עצמו כממשיכו ומתקנו של אהרן הכהן:

- ★ הוא מקטיר על המזבח – כאהרן.
- ★ הוא עושה עגלים – כאהרן, בתקון לשנים (שמות ל"ב, ד)
- ★ לפני העגלים הוא חוזר על פסוקו של אהרן, אם כי בשנוי קל "אלה אלהיך ישראל אשר העלוך מארץ מצרים" (שמות ל"ב, ד).
- ★ לבניו הוא קורא נדב (מל"א ט"ו, כה) ואביה (מל"א י"ד, א) כנגד נדב ואביהו בני אהרן הכהן העלים אל ה' (שמות כ"ד, א).

על פי תפיסת־וזו את עצמו הרי ממשיך ירבעם ומבין את תפקיד הלויים כמצויין בפסוק –

"וידבר ה' אל משה לאמר. קח את הלויים מתוך בני ישראל וטהרת אותם... כי נתנים נתנים המה לי מתוך בני ישראל... ואתנה את הלויים נתנים לאהרן ולבניו מתוך בני־ישראל לעבוד את עבודת בני־ישראל באהל מועד ולכפר על בני־ישראל ולא־יהיה בבני־ישראל נגף בגשת בני־ישראל אל הקדש... ואחרי כן באו הלויים לעבד את עבדתם באהל מועד לפני אהרן ולפני בניו..." (במדבר ח' ה-כד)

כלומר, הלויים נתונים לאהרן ולבניו. אם ירבעם הוא ממשיכו ומתקנו של אהרן

הכהן הרי שהלויים, והכהנים בני־לוי, נתונים נתונים המה לו מתוך בני־ישראל. ע"פ זה מובן גם הלשון "החפץ ימלא את ידו" – כהקדשה לכהונה אצל ירבעם בהתאם לבטוי זה אצל אהרן ובניו – "כי שבעת ימים ימלא את ידכם" (ויקרא ח', לג) ולשון "ימי המלואים", "איל המלואים" ועוד.

ירבעם, אם כן, משנה גם את האדם הקדוש ל"החפץ ימלא את ידו" ומציב לעם אלטרנטיבה אחרת ושונה במרחב האדם – ה"נפש".

העולה לנו מדברינו כי ירבעם בן־נבט, במגמה לקיים בידו את נבואת אחיה פוגע בשלשת התחומים של האדם בעולמו – במרחב המקום ה"עולם", במרחב הזמן – ה"שנה", ובמרחב האדם – ה"נפש". בשלשה מרחבים אלו מציב ירבעם לעם־ישראל אלטרנטיבה שונה מזו הנקוטה בידי רחבעם, בנו של שלמה, מלך יהודה.

★

עיון מדוקדק בפסוקים מעלה כי הכתוב מציין דברים אלו במפורש (מל"א י"ב, לא-לב):

ויעש את בית במות

ויעש כהנים מקצות העם אשר לא היו מבני לוי

ויעש ירבעם חג בחדש השמיני...

מלת המפתח "ויעש" מפנה את תשומת־הלב לנאמר אחריה:

★ בית־במות – במקום המקדש – פגיעה ב"עולם" – במקום.

★ כהנים אשר לא היו מבני לוי – במקום כהנים לויים – פגיעה ב"נפש" – אדם.

★ חג בחדש השמיני – במקום בחדש השביעי – פגיעה ב"שנה" – בזמן.

הפעם הנוספת, אם כי מעט מנותקת משלש "ויעש" אלה שנאמר בה לשון ויעש

– בפסוק כח:

"ויועץ המלך ויעש שני עגלי־זהב", מהווה כעין כותרת וסכום גם יחד לכל

המהלך: פגיעה בנפש־המקודשת, במקום־המקודש ובזמן־המקודש והצבת תכנים אחרים במסגרות יצוקות אלה.